

معرفی کتاب خارجی

کتابی تازه در مطالعات اسلامی؛ الرد علی النصارى

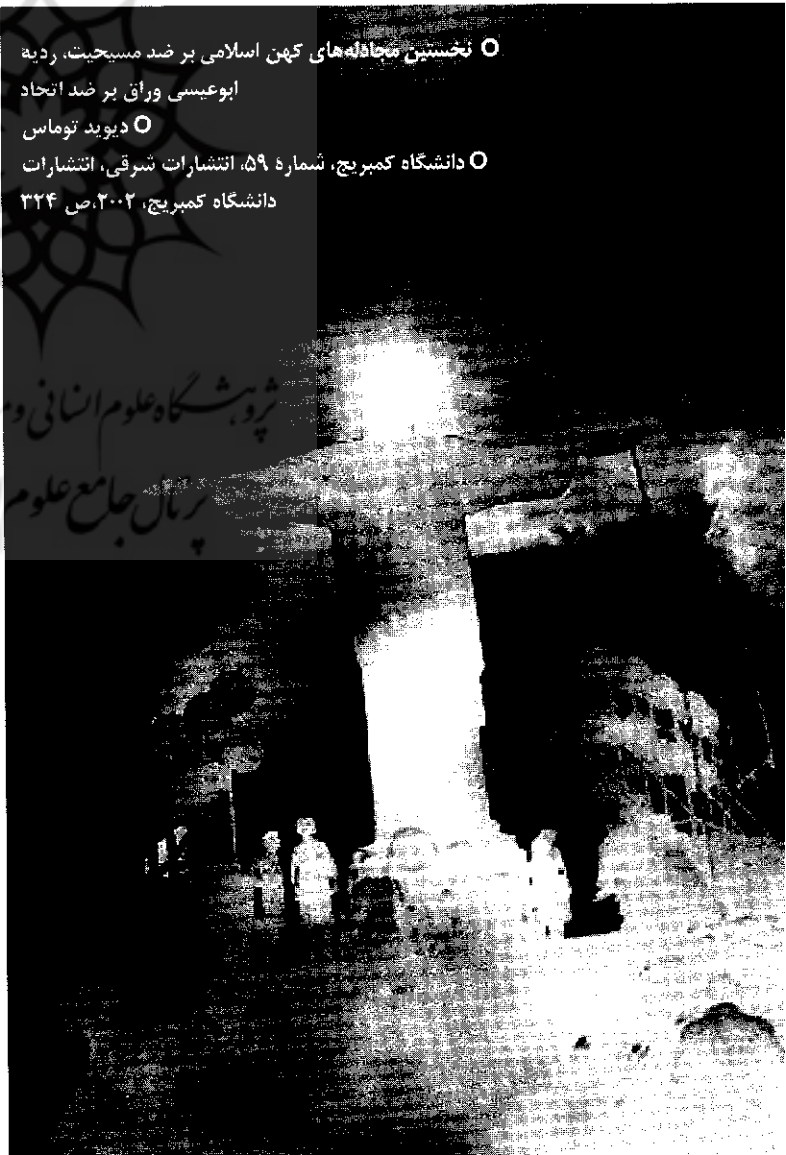
○ هادی موسوی

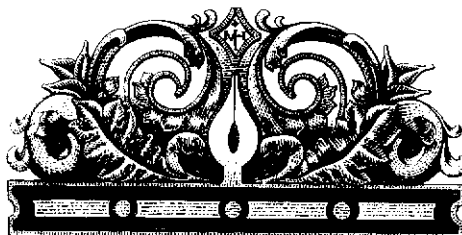
ظهور اسلام و مواجهه آن با ادیان دیگر به نحو طبیعی ادبیات مجادله نویسی و ردیه نگاری ادیان دیگر بر اسلام و پاسخ‌های متقابل را پدید آورد. در زمان پیامبر، مواجهات چندی میان مسیحیان و یهودیان با پیامبر در گرفت که ماجرای مباهله مشهورترین این موارد است. با این حال، صورت جدی این مجادلات با فتح عراق و شام آغاز شد، مناطقی که عده فراوانی مسیحی در آن زندگی می‌کردند. در دوره اموی، از شخصیت مشهور مجادله گر بر ضد اسلام، یوحنا دمشقی و شاگردش، تئودور ابوقره را می‌توان نام برد، که هر دو آثاری بر ضد اسلام به رشته تحریر در آوردند. این مجادلات در دوره عباسیان با حرارت بیشتری ادامه یافت. در این دوره نگارش آثاری با عنوان الرد علی النصارى، یکی از فعالیت‌های متکلمان اسلامی بوده است.^۱ از این دست آثار چند رساله باقی مانده است. برای مثال می‌توان به رساله جاحظ (متوفی ۲۵۵ق) اشاره کرد. رساله دیگری نیز با عنوان رساله عبدالله بن اسماعیل الهاشمی الی عبدالمسیح الکندی و رساله الکندی الی الهاشمی نیز از آثار این دوره است که اهمیت خاصی دارد. این رساله را نخستین مترجمان قرآن به لاتینی به طور کامل به لاتینی ترجمه کرده‌اند و تا چندین قرن در کنار متون دیگر، بخشی از مجموعه مشهور به مجموعه طلیطله بوده است.^۲

نخستین تلاش برای ترجمه لاتینی قرآن پس از سقوط طلیطله و فتح آن به دست مسیحیان در ۱۰۸۵ م. آغاز شد. این حادثه مصادف با دومین دوره از جنگ‌های صلیبی (۱۰۹۲ - ۱۱۵۶ م) بود. در این زمان پیتر جلیل^۳ (پطرس مکرم؛ متوفی ۱۱۵۶ م) راهب اعظم دیر کلونی، یکی از مهمترین مراکز مهم علمی این دوره، برای نگارش آثاری بر ضد اسلام تلاش فراوانی کرد.^۴ در ابتدا وی علاقه‌مند به آگاهی از متون عربی و اشاعه مسیحیت بین مسلمانان اسپانیا بود. وی با فردی به نام پیتر طلیطله‌ای آشنا شد که از جمله مترجمان متون عربی بود. به خواهش پیتر جلیل، پیتر طلیطله‌ای کتاب رساله عبدالله بن اسماعیل الهاشمی الی عبدالمسیح بن اسحاق الکندی و رساله الکندی الی الهاشمی را به لاتین ترجمه کرد. از آنجایی که وی به خوبی بر زبان لاتین مسلط نبود، این ترجمه را of Poitiers Peter (که احتمالاً همان پدرو آلفونسو باشد) بازبینی کرد و متن تهذیب شده‌ای از ترجمه وی فراهم آورد. بعد از این مرحله، پیتر جلیل

- Early Muslim Polemic against Christianity, Abu Isa al-Warraq's Against the Incarnation
- David Thomas,
- University of Cambridge Oriental Publication 59.
- Cambridge University Press 2002

○ نخستین مجادله‌های کهن اسلامی بر ضد مسیحیت، ردیه ابو عیسی وراق بر ضد اتحاد
○ دیوید توماس
○ دانشگاه کمبریج، شماره ۵۹، انتشارات شرقی، انتشارات دانشگاه کمبریج، ۲۰۰۲، ص ۳۲۴

تحقیق نیز بوده است. از آثار مسیحیان عرب‌زبان نیز کتاب البرهان عمار بصری اهمیت فراوانی دارد.^۱ این مجادلات در قرون بعد نیز ادامه داشته است. قاضی عبدالجبار همدانی (متوفی ۴۱۵ق) در آثار متعدد خود چون المغنی فی ابواب العدل و التوحید در بخش فرقه‌های غیر اسلامی و در کتاب تثبیت الدلائل النبوة به تفصیل به رد مسیحیت و عقاید آنها پرداخته است.

در میان این آثار فراوان، از اثری از عالم امامی قرن سوم، ابوعیسی محمد بن هارون مشهور به ابوعیسی وراق به نام الرد علی النصارى در منابع سخن رفته است که تا مدت‌ها گمان بود که این متن از بین رفته است. اما در یکی از رساله‌های یحیی بن عدی نحوی با عنوان تبیین غلط محمد بن هارون بخش اعظم کتاب وراق نقل شده است. دیوید توماس (استاد ارشد در بخش کلام و دین دانشگاه بیرمنگام)^۲ به تصحیح و چاپ این بخش‌ها اقدام کرده است. وی پیش‌تر، بخش اول این رساله را همراه با مقدمه بلندی که در آن تمام رده‌های مسلمانان بر ضد مسیحیان را فهرست کرده، به چاپ رسانده است.^۳ بخش دوم رساله ابوعیسی، به مسئله اتحاد یا سه اقنوم پدر، پسر و روح القدس می‌پردازد. بخش دوم رساله را ابل همراه با ترجمه فرانسوی آن سال‌ها قبل (بورسالا، ۱۹۴۹) و پلاتی نیز متن کل رساله یحیی بن عدی را همراه با رد سخنان ابوعیسی، منتشر کرده‌اند.^۴ مزیت چاپ توماس، بیرون کشیدن متن رساله ابوعیسی از متن رديه یحیی بن عدی و یکپارچه کردن نوشتار وراق است.

نسخه‌های کتاب تبیین غلط محمد بن هارون نوشته یحیی بن عدی

قدیم‌ترین و بهترین نسخه این کتاب در کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۶۷ است که در ۶۲۴ق/۱۲۲۷ م یوسف بن کویل بن جرج بن ابی الفخر در کلیسایی نزدیک قاهره کتابت کرده است. نسخه از روی متن کهن عراقی کتابت شده است. نسخه واتیکان ۱۱۴ که ابوسعید بن ابی فضل در ۷۱۲ق/۱۳۱۲ م کتابت کرده، استنساخی از روی همین نسخه است. دومین نسخه مهم این کتاب، واتیکان ۱۱۳ است که الامجد ابوالمجد در صومعه سنت آنتونی در وادی عربیه در ۶۲۶ق/۱۲۲۹ م کتابت کرده است. سومین نسخه قاهره ۵۰۶ است که در کتابخانه آباء قبطی قاهره نگه داری می‌شود و در ۶۳۸ق/۱۲۴۱ م

برای اهداف جدلی به ترجمه قرآن علاقمند شد، اما خود عربی نمی‌دانست و پس از آشنایی با رابرت کتونی^۵ که به ترجمه متون علمی اسلامی مشغول بود، از وی درخواست کرد تا قرآن را ترجمه کند. کتونی از فردی مسلمان به نام محمد نیز در کار ترجمه کمک گرفت. این ترجمه در ۱۱۴۳ م. پایان یافت. ترجمه کتونی ادبی نیست و برای تسهیل ترجمه گاهی عبارت خلاصه شده است. در همین زمان، فردی دیگر به نام هرمان کارینثیا^۶ به ترجمه مسائل عبدالله بن سلام، مجموعه حدیثی شامل گفتگوی بین پیامبر و فردی یهودی، مشغول شد. پیتز خود نوشته‌هایی جدلی بر این ترجمه افزود. کل این ترجمه به مجموعه طلیطله معروف است.

این ترجمه متن کاملاً متداولی برای متکلمان مسیحی بوده است. نسخه‌های خطی فراوانی نیز از آن وجود دارد. خانم دالورنی نسخه‌ای از این ترجمه را به خط کتونی که تنها شامل بخشی از کل ترجمه است. در کتابخانه آرسنال پاریس به شماره ۱۱۶۲ پیدا کرده است. در دائرة المعارف اسلام ذیل مدخل «عبدالمسیح بن اسحاق» کندی درباره این رساله چنین توضیح داده شده است: «نام داده شده بر مؤلف مدافعه نوشته شده از مسیحیت که به صورت نامه‌ای است، در پاسخ به دوست مسلمان که از او با عنوان عبدالله بن اسماعیل هاشمی یاد شده است. هاشمی نامه‌ای به کندی نوشته و او را به اسلام دعوت کرده است. در آغاز نامه مؤلف ذکر نموده که به دلایلی مایل به ذکر نام خود نیست و تنها با اشاره به دو نام هاشمی و کندی مطالب خود را بیان خواهد کرد. نام این دو تن را تنها بیرونی (متوفی بعد از ۴۴۲ق) متذکر شده است. در عنوان برخی از نسخ این نام، یعقوب بن اسحاق کندی که نباید با مؤلف و فیلسوف مشهور مسلمان (متوفی سال ۲۵۶ق/۸۷۰م) اشتباه نمود، ذکر شده است. ویلیام مویر با توجه به شواهد تاریخی مذکور در متن نامه، زمان نگارش آن را سال ۲۱۸ ق می‌داند. لویی ماسینون به دلیل دیگری، سال ۳۰۰ق. را پیشنهاد کرده است. خانم دالورنی بر اساس ترجمه موجود لاتین نامه که از نسطوریان به عنوان مبتدع یاد شده، مؤلف را یحیی بن عدی نحوی می‌داند»^۷.

از دیگر آثار چاپ شده و موجود در این دوره، کتاب الدین و الدولة و الرد علی النصارى علی بن ربن طبری اشاره کرد که موضوع چند

اختلافهم. یکی از آثار اصلی ابو عیسی و احتمالاً مأخذ دانسته‌های وی در ردیه‌اش بر ادیان دیگر. کتاب وی حاوی اطلاعاتی درباره عقاید اعراب قبل از اسلام^۲، فرق یهودی، گروه‌های ثنوی، عقاید مسلمانان و مسیحیان بوده است. الرد علی الیهود، کتاب اقتصاص مذاهب اصحاب الاثنین و الرد علیهم، الرد علی المجوس، الرد علی النصارى (اثری مختصر، متوسط و مفصل) که از روایت مفصل در باب تثلیث و اتحاد در ردیه یحیی بن عدی، بخش‌هایی باقی مانده است.

(ب) آثاری در باب جنبه‌های مختلف تشیع. کتاب اختلاف الشیعه، الامامه (در دو روایت مختصر و مفصل)، کتاب السقیفه کتاب المجالس، نقض العثمانیه^۳، کتاب الحکم علی سوره لم یکن.

(ج) آثار منتسب: کتاب الزمرد، الغریب المشرقی و النوح علی البهائم. متن این رساله کهن برای علاقه‌مندان به تاریخ نسطوریان، یعقوبیان و ملکانیه در سرزمین‌های اسلامی و مطالعات تطبیقی اسلام و مسیحیت مفید خواهد بود.

ضمیمه

فهرست برخی تحقیقات درباره مجادلات بین اسلام و مسیحیت روابط بین اسلام و مسیحیت و مجادلات هر یک از این دو فرقه نسبت به یکدیگر، یکی از مسائلی است که درباره آن تحقیق بسیار صورت گرفته است. کسانی چون عبدالمجید شرفی، هولیند، مونت، خلیل سمیر، ساهاس، نیومن از مشهورترین محققان در این حوزه‌اند. فهرست زیر برخی از تألیفات این افراد است:

S. H. Griffith, "The Kitab Misbah al-aql of Severus Ibn al-Muqaffa: a profile of the Christian creed in Arabic in tenth century Egypt", *Medieval Encounters*, 2 i, 1996, pp.15-42.

(This Coptic Christian author employed the vocabulary & the intellectual concerns of Muslims to commend the veracity of Christian doctrines.)

درباره یکی از مؤلفان قبطی است که در حوزه‌ی واژگان‌شناسی و عقاید مسیحیان از نگاه مسلمانان قلم زده است

S. H. Griffith, "The view of Islam from the monasteries of Palestine in the early Abbasid period: Theodore Abu Qurrah and the Summa Theologiae Arabica", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 7 i, 1996, pp.9-28.

S. H. Griffith, "Muhammad and the monk Bahira: reflections on a Syriac and Arabic text

کتابت شده که استنساخی از نسخه واتیکان ۱۱۳ است. اساس تصحیح توماس، نسخه پاریس ۱۶۷، واتیکان ۱۱۳ و چاپ پالتی است.

مروری اجمالی بر کتاب

در بخش اول مقدمه کتاب، از مسیحیان و مسلمانان در جوامع اسلامی در صدر اسلام (ص ۱ - ۲۰)، ابو عیسی و راق و مطالعه ادیان و گردآوری مطالب موجود درباره زندگی وی (ص ۲۱ - ۳۶)، عقیده تثلیث در ایام ابو عیسی (ص ۳۷ - ۵۹) و ردیه ابو عیسی بر تثلیث (ص ۶۰ - ۸۳) سخن رفته است. توماس در این بخش از تأثیر ردیه ابو عیسی و راق بر متکلمان بعدی سخن گفته است. چند ردیه‌ای که از اواخر قرن سوم باقی مانده است، تشابهی با مطالب ابو عیسی ندارد. در قرن چهارم ابوالقاسم عبدالله بن احمد بلخی (متوفی ۳۱۹ق) در کتاب اوائل الادله فی اصول الدین بحث‌هایی درباره عقیده مسیحیان در باب عیسی آورده است. احتمالاً چنین مباحثی در آثار مفقود ابوالحسن اشعری (متوفی ۳۲۴ق)، ابوهاشم جیبی (متوفی ۳۲۱ق) و ابوعلی محمد بن خلاد (متوفی حدود ۳۲۶ق) و ابوبکر احمد بن علی بن اخشید نیز طرح شده باشد. ابوالعباس عبدالله بن ناشی اکبر (متوفی ۲۹۳) در کتاب الاوسط فی المقالات، در بخش سوم مطالبی در رد عقیده به تثلیث آورده که تشابهی از حیث محتوا با نوشته راق ندارد. باقلانی (متوفی ۴۰۳ق) و قاضی عبدالجبار معتزلی (متوفی ۴۱۵ق) هر دو از کتاب و راق بهره برده‌اند.

در ادامه، متن عربی ردیه همراه با ترجمه انگلیسی آن با عنوان الرد علی الاتحاد، الجزء الثانی من کتاب الرد علی الثلاث فرق من النصارى (ص ۸۶ - ۲۷۷) آمده است. در بخش آخر کتاب تعلیقات مصحح، کتابشناسی مأخذ مورد استفاده و نمایه اعلام و فرق مذکور در کتاب آمده است. بحث ابو عیسی درباره سه فرقه مسیحی نسطوریه، ملکانیه و یعقوبیه است. در یک جا ابو عیسی (ص ۹۰) از کتاب مهم خود مقالات الناس و اختلافهم یاد می‌کند. (و قد اتینا علی وصف صنوف النصارى و القایها و اسماءها و ذکرنا بعض الملل التى فرقت بین ادیانها و احتجاج کل فرقه منها لقولها فی کتابنا الذى وصفنا فیه مقالات الناس و اختلافهم).

چند نکته درباره ابو عیسی و راق

ابو عیسی و راق از عالمان امامی قرن سوم و چهارم است که بیشتر نامش با ابن‌ریوندی همراه است. وی آثار فراوانی داشته که در حال حاضر اکثر آنها، به جز نقل قول‌هایی در آثار بعدی، موجود نیستند. تنها کتاب الرد علی الثلاث فرق من النصارى وی به صورت کامل‌تر به دست ما رسیده است. آثار ابو عیسی را بر حسب موضوع آنها می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

(الف) آثاری درباره ادیان غیر اسلامی: کتاب مقالات الناس و

- Shihadat Abuna 'I-Qadis Abd al-Masih.]
- S. H. Griffith, "The Gospel in Arabic: an inquiry into its appearance in the first Abbasid century", *Oriens Christianus*, 69, 1985, pp.126-167.
- S. H. Griffith, "Theodore Abu Qurrah's Arabic tract on the Christian practice of venerating images", *Journal of the American Oriental Society*, 105, 1985, pp.53-73. [Apologetic against Islam.]
- S. H. Griffith, "Ammar al-Basri's Kitab al-Burhan: Christian kalam in the first Abbasid century", *Le Museon*, 96, 1983, pp.145-181.
- S. H. Griffith, "Habib ibn Hidmah Abu Ra'itah, a Christian mutakallim of the first Abbasid century", *Oriens Christianus*, 64, 1980, pp.161-201.
- Khalil Samir, "Bibliographie du dialogue islamo-chretien (septieme partie): auteurs arabes chretiens du XIIIe siecle", *Islamochristiana: Dirasat Islamiya Masihiya*, 13, 1987, pp.173-180.
- Khalil Samir, "Qui est l'interlocuteur musulman du Patriarche syrien Jean III (631-648)", in H J (Editor) G J (Editor), IV Symposium Syriacum 1984: literary genres in Syriac literature (Groningen - Oosterhesselen 10-12 September). *Orientalia Christiana Analecta Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium*, 1987, pp.387-400.
- Khalil Samir, "Arabic sources for early Egyptian Christianity", in B A (Editor) J E (Editor), *The roots of Egyptian Christianity*, Philadelphia: Fortress, 1986, pp.82-97.
- Khalil Samir, "L'accord des religions monotheistes entre elles selon Al-Safi Ibn al-Assal, *Proche Orient Chretien*, 36, 1986, pp.206-229. [Incl. Arabic text, with facing French translation, of parts of Al-Saha'ih fi jawab al-Nasa'ih.]
- D. J. Sahas, "Eighth-century Byzantine anti-Islamic literature", *Byzantinoslavica*, 57 ii, from early Abbasid times", *Oriens Christianus*, 79, 1995, pp.146-174.
- S. H. Griffith, "Faith and reason in Christian Kalam: Theodore Abu Qurrah on discerning the true religion", in Samir Khalil (Editor) J S (Editor), *Christian Arabic apologetics during the Abbasid period (750-1258)*, Leiden: Brill, 1994, pp.1-43.
- S. H. Griffith, "Reflections on the biography of Theodore Abu Qurrah", *Parole de l'Orient*, 18, 1993, pp.143-170.
- S. H. Griffith, "Islam and the Summa Theologiae Arabica; Rabi I, 264 A.H", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 13, 1990, pp.225-264.
- S. H. Griffith, "The first Christian Summa Theologiae in Arabic: Christian kalam in ninth-century Palestine", in Ramzi Jibran (Editor), *Conversion and continuity: indigenous Christian communities in Islamic lands eighth to eighteenth centuries Papers in Mediaeval Studies*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, pp.15-31.
- S. H. Griffith, "The monks of Palestine and the growth of Christian literature in Arabic", *Muslim World*, 78, 1988, pp.1-28.
- S. H. Griffith, "Anastasios of Sinai, the Hodegos, and the Muslims", *Greek Orthodox Theological Review*, 32, 1987, pp.341-358.
- S. H. Griffith, "Dionysius bar Salibi on the Muslims", in H J (Editor) G J (Editor), IV Symposium Syriacum 1984: literary genres in Syriac literature (Groningen - Oosterhesselen 10-12 September). *Orientalia Christiana Analecta Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium*, 1987, pp.353-365.
- S. H. Griffith, "Free will in Christian kalam: Moshe bar Kepha against the teachings of the Muslims", *Le Museon*, 100, 1987, pp.143-159.
- S. H. Griffith, "The Arabic account of Abd al-Masih an-Nagrani al-Ghassani", *Le Museon*, 98, 1985, pp.331-374. [Incl. Arabic text English translation of

by Turks.)

E. Platti, "Yahya b. Adi and his refutation of al-Warraq's treatise on the Trinity in relation to his other works", in Samir Khalil (Editor) J.S (Editor), *Christian Arabic apologetics during the Abbasid period (750-1258)*, Leiden: Brill, 1994, pp.172-191.

E. Platti, "La doctrine des chretiens d'apres Abu Isa al-Warraq dans son traite sur la Trinite", *Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire: Melanges (MIDEO)*, 20, 1991, pp.7-30.

E. Platti, "Les objections de Abu Isa al-Warraq concernant l'incarnation et les reponses de Yahya Ibn Adi", *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6, 1987-88, pp.661-666.

E. Platti, "Intellect et revelation chez Ibn Adi: lecture d'une page d'un petit traite", *Actes du Deuxieme Congres International d'Etudes Arabes Chretiennes (Oosterhesselen ... 1984)*. *Orientalia Christiana Analecta Rome: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium*, 1986, pp.229-234.

E. Platti, "Yahya Ibn Adi, theologien chretien et philosophe arabe: sa theologie de l'Incarnation", *Orientalia Lovaniensia Analecta*, Leuven: Departement Orientalistik, 1983, pp.196+76. [With Arabic texts & French translations of Yahya's Thalath maqalat ala'l-Nusturiya.]

E. Platti, "Yahya b. Adi, philosophe et theologien", *Melanges de l'institut dominicain d'etudes orientales du Caire*, 14, 1980, pp.167-184.

E. Platti, "Une compilation theologique de Yahya b. 'Adi par al-Safi ibn al-'Assal", *Melanges de l'institut dominicain d'etudes orientales du Caire*, 13 (1977), pp.291-303

E. Platti, "Deux manuscrits theologiques de Yahya b. Adi", *Melanges de l'institut dominicain d'etudes orientales du Caire*, 12 (1974), pp.217-229.

G. Monnot, "Les citations coraniques dans le

1996, pp.229-238.

D. J. Sahas, "Holosphyros" A Byzantine perception of "the god of Muhammad", in Y Yazbeck (Editor) Wadi Zaidan (Editor), *Christian-Muslim encounters*, Gainesville: University Press of Florida, 1995, pp.109-125.

D. J. Sahas, "The seventh century in Byzantine-Muslim relations: characteristics and forces", *Islam Christian Muslim Relations*, 2, 1991, pp.3-22.

D. J. Sahas, "The art and non-art of Byzantine polemics: patterns of refutation in Byzantine anti-Islamic literature", in Ramzi Jibrán (Editor), *Conversion and continuity: indigenous Christian communities in Islamic lands, eighth to eighteenth centuries Papers in Mediaeval Studies*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, pp.55-73.

D. J. Sahas, "What an infidel saw that a faithful did not: Gregory Dekapolites (d.842) and Islam", *Greek Orthodox Theological Review*, 31, 1986, pp.47-67.

D. J. Sahas, "John of Damascus on Islam: revisited", *Abr-Nahrain*, 23, 1984-85, pp.104-118.

D. J. Sahas, "Arethas' "Letter to the Emir at Damascus": official or popular views on Islam in the 10th century Byzantium", *Patristic and Byzantine Review*, 3 i-ii, 1984, pp.69-81.

D. J. Sahas, "Gregory Palamas (1296-1360) on Islam", *Muslim World*, 73, 1983, pp.1-21.

D. J. Sahas, "The formation of later Islamic doctrines as a response to Byzantine polemics: the miracles of Muhammad", *Greek Orthodox Theological Review Islam: Storia e Civiltà*, 27 3, 1982 1984, pp.307-324. pp.165-171.

D. J. Sahas, "Captivity and dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims", *Greek Orthodox Theological Review*, 25, 1980, pp.409-436.

D. J. Sahas, "Gregory Palamas (1296-1360) on Islam", *Revue des Etudes Islamiques*, 49, 1981, pp.197-214. (Archbishop of Salonica captured

anti-Christian polemic", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 7 i, 1996, pp.29-38.

D. Thomas, "The miracles of Jesus in early Islamic polemic", *Journal of Semitic studies*, 39 ii, 1994, pp.221-243.

D. Thomas, "Two Muslim-Christian debates from the early Shiite tradition", *Journal of Semitic studies*, 33, 1988, pp.53-80.

این دو متن از کتاب التوحید شیخ صدوق نقل شده است.

D. Thomas, "Tabari's Book of religion and empire", *Bulletin of the John Rylands Library*, 69, 1986, pp.1-7.

مقاله‌ای درباره کتاب الدین و الدوله علی بن ربن طبری است.

D. Tomas, "Abu Mansur Al-Matuidi on The Divinity Of Jesus Christ", *Islamochristiana*, 23(1997), pp.43-64.

تصحیح و توضیح بخش الرد علی قول النصارى ان المسيح هو ابن

الله نوشته ابومنصور ماتریدی در کتاب التوحید است.

11 - David Tomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam*, Abu Isa al-Warraq's *Against the Trinity*, University of Cambridge, Oriental Publication no.45, Cambridge 1992)

بخش اول رساله ابوعیسی در رد عقیده تثلیث است.

12- A. Abel, *Le livre pour la refutation des trois sectes chretiennes*, Brussels, 1949

13- E. Platti, *Abu Isa al-Warraq, Yahya Ibn Adi, de l'Incarnation (Corpus Scriptorum chritianorum Orientalium*, 490 text, 491 trans), Louvain 1987

۱۴- بخش بلندی از این کتاب ابوعیسی را سید مرتضی (متوفی ۴۳۶

ق) در اثر خود با عنوان اقایل العرب فی الجاهلیة نقل کرده است. ر.ک: همو، رسائل المرتضی، تحقیق سید مهدی رجایی، قم ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۲۰ - ۲۲۹.

۱۵ - با وجودی که این کتاب به ابوعیسی نسبت داده می‌شود، در اصل

تألیف ثبیت بن محمد از مصاحبان ابوعیسی وراق است. درباره انتساب کتاب نقض العثمانيه به ابوعیسی وراق ر.ک: مسعودی، مروج الذهب تحقیق شارل پلا، ج ۴ ص ۷۷.

"Dialogus" de Pierre Alfonse", *Islam et chretiens du Midi (XIIIe-XIVe s.) Cahiers de Fanjeaux*, Toulouse: Privat , 1983, pp.261-277.

G. Monnot, "Les doctrines des chretiens dans le "Moghni" de Abd al-Jabbar", *Melanges de l'institut dom inicain d'etudes orientales du Caire*, 16, 1983, pp.9-30. [Incl. French translation of an extract from Al-Mughni, vol.5.]

پی‌نوشت‌ها:

۱ - در مورد یوحناى دمشقى ر.ک: مرتضى اسعدى، «یوحناى دمشقى و آغاز مجادلات كلامى میان اسلام و مسیحیت، مجله مقالات و بررسی‌ها، زمستان، ۱۳۷۵، ص ۵۹ - ۶۴؛ جهانبخش ثواب، نگرشی تاریخی بر رویاروی غرب با اسلام، قم، ۱۳۷۹، ص ۱۵۴ - ۱۶۱.

۲ - برای فهرست این آثار ر.ک: عبدالمجید الشرفی، الفكر الاسلامی فی الرد علی النصارى حتى نهاية القرن الرابع / العاشر، تونس ۱۹۸۶، ص ۱۲۴ - ۱۷۰.

۳ - متن عربی این رساله را تین (Tien A.) با عنوان رساله عبدالله بن اسماعیل الیهاشمی الی عبدالمسیح ابن اسحاق الکندی در ۱۸۸۰ م در لندن به چاپ رسانده است.

4 - Peter the Venrable

5 - see, James Kritzeck , *Peter The Venerable and Islam* (Princeton University Perss, 1964)

6- Robert of Ketton

7- Hermann Carinthia

۸ - برای تفصیل مطلب ر.ک:

El2,s.v."Al-Kindi,Abd Al-Masih",V5,P 120b.

۹ - عمار البصرى، کتاب البرهان و کتاب المسائل و الاجوبه حقه و قدم له ميشال الحايك، دار المشرق، بيروت ۱۹۷۷. از مباحث مهم این کتاب رد عقیده به تحریف عهدین است.

۱۰ - دیوید توماس متولد ۱۹۴۸ م، کشیش آنگلیکن است و سال‌ها درباره روابط بین اسلام و مسیحیت به فعالیت و نگارش مقاله مشغول است. فهرست مقالات و تالیفات وی چنین است:

D. Thomas, "Abu Isa al-Warraq and the history of religions", *Journal of Semitic Studies*, 41 ii, 1996, pp.275-290.

مقاله فوق درباره کتاب مقالات الناس و اختلافهم ابوعیسی وراق است که نقل‌هایی از آن در مآخذ مختلف باقی مانده است. آقای توماس این مصادر را گرد آورده است.

D. Thomas, "The Bible in early Muslim